

Εισαγωγή του επιμελητή

Ανιχνεύοντας το ιστορικό και ιδεολογικό υπόβαθρο της Ανταλλαγής

Sürgün ήταν το σύστημα αναγκαστικής μετανάστευσης (ή εξορίας) κατά τους οθωμανικούς χρόνους, εν μέρει δανεισμένο από το Βυζάντιο. Χρησιμοποιήθηκε ως τιμωρία από μων αλλά και για την εφαρμογή οικονομικο-κοινωνικών πολιτικών σε ολόκληρες κοινότητες. Συχνά όμως το *sürgün* χρησιμοποιήθηκε για τον εποικισμό ερημωμένων περιοχών ανάλογα με τις ανάγκες της αυτοκρατορίας. Ο θεσμός αποσκοπούσε στην τόνωση περιοχών που έπασχαν από έλλειψη πληθυσμού και κατά συνέπεια από ελλείμματα στις οικονομικές, πολιτικές και αμυντικές δομές. Ωστόσο, ο θεσμός αυτός παρέβλεπε τις ανάγκες του ίδιου τού υπό μεταφορά πληθυσμού και στην πράξη αδιαφορούσε για τις τυχόν αντιρροήσεις του. Εξάλλου τότε η έννοια του «δικαιώματος» ήταν κατά πολύ διαφορετική σε σύγκριση με το εννοιολογικό και κανονιστικό σύμπλεγμα που αντιλαμβανόμαστε σήμερα ως «δικαιώματα του ανθρώπου», καθώς η θέση του «υπηκόου» της αυτοκρατορίας έχει εντελώς διαφορετικό περιεχόμενο απ' ό,τι η ιδιότητα του «πολίτη» του σύγχρονου κράτους. Η εθνοτική ποικιλότητα των αρχών του 20ού αιώνα στη νότια Βαλκανική και τη Μικρά Ασία άρχισε να γίνεται αντιληπτή από τα εθνικά κράτη ως φαινόμενο «εθνικής λειψανδρίας». Τα κράτη αναζητούσαν τα μέσα ώστε να δημιουργήσουν

έναν εθνικά ομοιογενή πληθυσμό με διάφορες τεχνικές, όπως αφομοίωση, εκδιώξεις των «αλλοεθνών» ή με εποικισμό «ομοεθνών». Έτσι, η ανταλλαγή πληθυσμών εγκαινίασε μια μοναδική τεχνική, ένα διπλό *sürgün* με αμοιβαίο όφελος: την τόνωση των «εθνικά» ερημωμένων περιοχών και την αποδέσμευση από «εθνικά αλλότρια στοιχεία». Ακόμα κι αν η Ανταλλαγή εξυπηρετεί «εθνικά ορθούς» στόχους, πολιτικά και θεσμικά συμφραζόμενα της συγκρότησης του νεωτερικού κράτους, στη βάση της ιδιότητας του πολίτη ως αυτοτελούς αξίας, προϋποθέτουν μια εύθραυστη αλλά θεμελιώδη έννοια: το σεβασμό της βούλησης του κάθε ανθρώπου ως υποκειμένου της μοίρας του.

Ο όρος «Ανταλλαγή» παραπέμπει στην ιδέα της αμοιβαίας παραχώρησης πραγμάτων από τους ιδιοκτήτες τους. Συνεπώς η ανταλλαγή ανθρώπων προϋποθέτει μια σχέση κυριότητας και εξουσίας, ώστε να αποκλείεται η αναζήτηση συναίνεσης του υπό ανταλλαγή αντικειμένου, δηλαδή των ανθρώπων. Μεταφέροντας, τηρουμένων των αναλογιών, το θεσμό του *sürgün* στην ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών, μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι αυτή αποφασίστηκε και διεκπεραιώθηκε με όρους ηγεμονικούς: Ελλάδα και Τουρκία πάγωσαν για λίγο την ιστορία, εφάρμοσαν σχέσεις μη νεωτερικές στους πολίτες τους, τους οποίους αντιμετώπισαν ως «υπηκόους», ώστε αμέσως μετά την Ανταλλαγή να εφαρμόσουν το εθνικό-νεωτερικό πρόγραμμα στο πλαίσιο της σχέσης κράτους/έθνους-πολίτη. Αυτό το πάγωμα της ιστορίας παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις συνιστώσες που διαμόρφωσαν και τελικά παγίωσαν στη συνέχεια την ιδεολογική συγκρότηση και των δύο κρατών με διαφορετικό τρόπο και περιεχόμενο μέχρι σήμερα.

Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών όπως επικυρώθηκε από τη Σύμβαση της Λοζάνης πρέπει να γίνεται

αντιληπτή στα πολιτικά και στρατιωτικά συμφραζόμενα της παράλληλης ανασυγκρότησης των δύο γειτονικών κρατών και κυρίως στην εμπέδωση του *μονοεθνισμού*. Στη Λοζάνη έδαφος και πληθυσμοί αποτέλεσαν και πάλι το διακύβευμα στο διπλωματικό τραπέζι μεταξύ της Ελλάδας, της Τουρκίας και των Δυνάμεων. Εκεί, Ελλάδα και Τουρκία κατέφυγαν στη χρήση στατιστικών δεδομένων με στόχο να διευρύνουν ή να μειώσουν τη δημογραφική παρουσία τής μιας ή της άλλης ομάδας για την επίτευξη των μέγιστων εθνικών στόχων και για να αποδείξουν δεσμούς πληθυσμών με το έδαφος και το έθνος. Η Διάσκεψη, αρκετούς μήνες πριν καταλήξει σε οριστικές αποφάσεις για το μέλλον της Τουρκίας, συνέταξε τη Σύμβαση της Λοζάνης, δηλαδή ρύθμισε νομικά με μη αναστρέψιμο και υποχρεωτικό τρόπο την τύχη περίπου δύο εκατομμυρίων ανθρώπων. Ήταν η πρώτη φορά στην ιστορία που η διεθνής κοινότητα αποδέχτηκε και επέβαλε με υποχρεωτικούς όρους ξεριζωμό οριστικοποιώντας αλλά και μεγιστοποιώντας τις συνέπειες της προσφυγιάς που είχε ήδη προηγηθεί.

Οι αποφάσεις που υιοθετήθηκαν στη Λοζάνη αποτελούν προϊόν συμβιβασμού αντίθετων ή επάλληλων επιδιώξεων των διαπραγματευτών. Είναι συνυφασμένες με τα ερωτήματα που καθορίστηκαν από τα πολιτικά συμφέροντα και το ιδεολογικό υπόβαθρο των δύο χωρών, αλλά και με τις προσδοκίες και τις εκτιμήσεις τους για την επόμενη μέρα. Απαντήσεις σε ερωτήματα όπως εάν η Συνθήκη έπρεπε να θεμελιώνεται στην αρχή της ελεύθερης βούλησης των πληθυσμών ή στην υποχρεωτικότητα, σε ποιους θα εφαρμοζόταν η Ανταλλαγή και ποιους θα εξαιρούσε έπρεπε να πάρουν τη μορφή κανόνων δικαίου προσαρμοσμένων στη νέα κατάσταση.

Ο υποχρεωτικός χαρακτήρας της Ανταλλαγής

Το 1923 η συζήτηση για ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας δεν ήταν καινούργια: Η αμοιβαία Ανταλλαγή είχε πρωτοσυζητηθεί ήδη το 1914 (Mourellos, 1985) και αργότερα στη Συνδιάσκεψη Ειρήνης των Παρισίων το 1919. Εξάλλου, η πρακτική είχε ήδη εφαρμοστεί με τη Βουλγαρία και για τις δύο χώρες. Το 1914 ο Βενιζέλος είχε προτείνει στο μνημόνιό του ότι, εάν οι εδαφικές του διεκδικήσεις ικανοποιούνταν, τότε οι περισσότεροι από 900.000 Έλληνες που θα έμεναν στην Τουρκία θα μπορούσαν να ανταλλαχθούν εθελούσια με τους περίπου 1.000.000 Τούρκους Έλληνες πολίτες (Petsalis-Diomidis, 1978: 125). Βέβαια, η διαπραγμάτευση διακόπηκε με τις εξελίξεις στο μέτωπο του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου και επανήλθε στο προσκήνιο μετά την ήττα του ελληνικού στρατού το 1922, τη ματαίωση της Μεγάλης Ιδέας και την επικράτηση του Mustafa Kemal πασά στην Τουρκία. Η Διάσκεψη της Λοζάνης ανέλαβε να προσδιορίσει τους όρους ίδρυσης της νέας Τουρκίας και των συνόρων της με την Ελλάδα (μεταξύ άλλων). Μάλιστα με χειρουργικό τρόπο εγκαθίδρυσε μια νέα εποχή στις δύο γειτονικές χώρες, όχι χωρίς τη συναίνεσή τους, επιβάλλοντας την ιδέα του «καθαρού εθνικού κράτους». Η υποχρεωτικού χαρακτήρα ανταλλαγή πληθυσμών αναμφισβήτητα αποτέλεσε το δραστικότερο μέσο για την επίτευξη του προγράμματος εθνικής ομογενοποίησης εξαλείφοντας σχεδόν το μειονοτικό φαινόμενο στη θρησκευτικο-εθνική του διάσταση, στο μέτρο που θεωρήθηκε ότι εξαρτάται από τη γειτονική «μητέρα-πατρίδα», αλλά και συγκεντρώνοντας στο έδαφός τους πολύτιμο ανθρώπινο δυναμικό «πιστοποιημένης» πλέον εθνικής νομιμοφροσύνης.

Η Ελλάδα πλέον απέβλεπε αποκλειστικά στην εσωτερι-

κή της σταθερότητα και ανάπτυξη καταδικάζοντας τους υπαίτιους της «Μικρασιατικής Καταστροφής» και αναλαμβάνοντας να εγκαταστήσει και να απορροφήσει οικονομικά και κοινωνικά τους πρόσφυγες. Όπως παρατηρεί η Hirschon στη συμβολή της, ειδικά για την Ελλάδα «η ανταλλαγή πληθυσμών εντάσσεται στη συνεχιζόμενη μακροχρόνια διαδικασία οικονομικού, πολιτικού, πολιτιστικού και κοινωνικού επαναπροσδιορισμού και αφομοίωσης μέσα από τον σημαντικό αριθμό προσφύγων και επηρέασε εκ βαθέων το ελληνικό κράτος και ουσιαστικά όλες τις πτυχές της κοινωνίας». Στην άλλη πλευρά του Αιγαίου, η νέα Τουρκία επιχειρούσε να επιβάλει το νέο πολιτικό και κοινωνικό πρόγραμμα σε νέες και πρωτόκουστες ιδεολογικές βάσεις με την αντικατάσταση των οθωμανικών δομών και την οικονομική ανάρρωση από τα δεινά των συνεχών πολεμικών συγκρούσεων και της εδαφικής συρρίκνωσης.

Στη Διάσκεψη ο İsmet πασάς διακήρυξε ότι η Ανταλλαγή θα αποτελούσε απόλυτη προϋπόθεση σταθεροποίησης και αποφυγής εσωτερικών συγκρούσεων μεταξύ των πληθυσμών, ο Βρετανός αντιπρόσωπος, λόρδος Curzon, αντιμετώπισε με σκεπτικισμό την πρόταση σταθμίζοντας τα συμφέροντα της χώρας του στην ευρύτερη περιοχή (Clark, 2006: 92), ενώ ο Βενιζέλος προέταξε το ανισοβαρές των πληθυσμιακών δεδομένων (Rossi, 1930: 398). Εντέλει, ο υποχρεωτικός χαρακτήρας της Ανταλλαγής συμφωνήθηκε ύστερα από μακρές διαπραγματεύσεις μεταξύ Ελλάδας, Τουρκίας, της Κοινωνίας των Εθνών και των Δυνάμεων. Ο Nansen, διορισμένος διαμεσολαβητής από τη Γενική Συνέλευση της Κοινωνίας των Εθνών, έπαιξε ρόλο-κλειδί στη διαμόρφωση της τελικής διευθέτησης, μέσα από τα υπομνήματά του προς τους διαπραγματευτές της Διάσκεψης, καθώς υποστήριξε την ιδέα του διαχωρισμού των πληθυσμών ως εγγύηση της

ασφάλειας: «to unmix the populations [...] will secure the pacification of the Near East» (Clark, 2006: 93· Ladas, 1932: 336· Pentzopoulos, 2003: 63). Η πρόταση της τουρκικής κυβέρνησης συζητήθηκε σε συνάφεια με το ποιοι πληθυσμοί θα εξαιρούνταν, καθώς η Ελλάδα επέμενε για την παραμονή των ελληνορθόδοξων της Κωνσταντινούπολης. Ο Βενιζέλος δεν επιθυμούσε «να υποχρεώσει τον τουρκικό πληθυσμό να εγκαταλείψει την Ελλάδα», αλλά από την άλλη πλευρά όφειλε να λάβει υπόψη του την πραγματικότητα που αφορούσε τις ανάγκες των προσφύγων που ήδη είχαν εγκατασταθεί (Pentzopoulos, 2003: 66-71) και οι οποίοι απαιτούσαν άμεσα στέγη, περίθαλψη και εργασία. Η υποδοχή των προσφύγων στην Ελλάδα δημιούργησε γιγαντιαία τεχνικά προβλήματα, την επίλυση των οποίων θα «διευκόλυνε» η αναχώρηση των μουσουλμάνων, όπως και η ήδη τετελεσμένη μετανάστευση των βουλγαρικών πληθυσμών. Σύμφωνα με τον Βενιζέλο: «[Θ]α πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι 350.000 Τούρκοι βρίσκονται στην Ελλάδα, οι οποίοι θα μπορούσαν άμεσα να μετακινηθούν στα ήδη εγκαταλελειμμένα, κενά σπίτια και κτήματα των χριστιανών της Μικράς Ασίας ή εκείνων που είναι έτοιμοι να τα εγκαταλείψουν στη Θράκη. Έτσι, θα μπορούσε να γίνει εφικτό να βρεθούν σπίτια για σημαντικό αριθμό Ελλήνων προσφύγων, και το πρόβλημα κατοικίας των τελευταίων να επιλυθεί».¹ Όπως φαίνεται, η υποχρεωτικότητα της Ανταλλαγής αποφασίστηκε με γνώμονα τη μεγιστοποίηση των οφελών που θα είχαν τα κράτη από την αναχώρηση των μειονοτικών πληθυσμών, αλλά και την ανεύρεση πόρων για την εγκατάσταση των προσφύγων/ανταλλαχθέντων. Στο τέλος, όλοι οι συμμετέχοντες στη Διάσκεψη αρνήθηκαν την πατρότητα της ιδέας περί υποχρεωτικότητας της Ανταλλαγής. Ωστόσο, σε έκθεση που έστειλε ο Βενιζέλος στην ελληνική κυβέρνηση αναφέρει ότι «για τις

αντιδράσεις [που η υποχρεωτικότητα της Ανταλλαγής θα προκαλούσε] είμαι έτοιμος να αναλάβω δημοσίως την πατρότητα της ιδέας και να υπερασπιστώ το μέτρο», ενώ όταν τελικά οι Σύμμαχοι πρότειναν τον υποχρεωτικό χαρακτήρα της Ανταλλαγής ο Τούρκος αντιπρόσωπος στη Διάσκεψη Rıza Nur μπέης ξαφνιάστηκε: «Αναρωτήθηκα πώς στο καλό θα μπορούσα να τους προτείνω κάτι τέτοιο, κάτι πρωτάκουστο στην ιστορία.² Ήρθε από μόνο του. Ήταν σαν δώρο εξ ουρανού». ³ Έτσι, Ελλάδα και Τουρκία υπέγραψαν τη Σύμβαση υπό την αιγίδα της Κοινωνίας των Εθνών επιβάλλοντας την υποχρεωτική μετακίνηση για τους ελληνορθόδοξους της Τουρκίας και τους μουσουλμάνους της Ελλάδας με κριτήριο τη θρησκεία, αλλά και απαγορεύοντας *de jure* την επιστροφή στις οικίες τους (άρ. 1, παρ. 2 της Σύμβασης) σύμφωνα με πρόταση της τουρκικής αντιπροσωπείας. Η Ανταλλαγή επισφραγίστηκε με την ελληνοτουρκική Σύμβαση της 10ης Ιουνίου 1930, σύμφωνα με την οποία εκκαθαρίστηκε οριστικά το περιουσιακό ζήτημα των ανταλλαχθέντων.

Ποιοι ανταλλάχθηκαν...

Η διαδικασία του ξεριζωμού και η νομιμοποίηση της προσφυγιάς ολοκληρώθηκαν το 1930, ύστερα από παλινδρομικές μεταναστεύσεις και εκδιώξεις που έλαβαν χώρα πριν από το 1922 και στις δύο πλευρές, δηλαδή το 1912-1913, το 1914 και το 1918-1919, δημιουργώντας ανυπολόγιστο πόνο και απώλειες για τους ανταλλαχθέντες και τους εκδιωγμένους. Χρησιμοποιώντας σύγχρονη ορολογία, η Ανταλλαγή αποτέλεσε και επισημοποίησε μια «ανθρωπιστική καταστροφή». Ως άμεσο αποτέλεσμα του άρθρου 1 της Σύμβασης περίπου 360.000 μουσουλμάνοι της Ελλάδας όφειλαν να εγκα-